

Araştırma Makalesi

Ferideddin Attar'ın “İlahiname” Adlı Eserinin Şekil ve İçerik Özellikleri

Aygün Alizade*

Öz

Bu makalede Ferideddin Attar'ın “İlahiname” adlı eserinin şekil ve içerik özellikleri hakkında araştırma yapılmıştır. “İlahiname” adlı eserinin çok ilginç olaylar dizisi ve yapısı vardır. Bu eserin olaylar dizisi bir babanın altı evladı ile dialoguna hâsr olunmuştur. Oğullardan her biri babasından bir şey istiyor. Bu görüşmelerde büyük oğul periler şahının kızını, ikinci oğul sihir ve büyü, üçüncü oğul came-cem, dördüncü oğul dirilik suyu, beşinci oğul Süleyman'ın yüzüğünü, altıncı oğulsa kimyaya ulaşabilmek istegindedir. Eserde ata ruh, oğullar ise ruhun kamilleşme vesileletleridir. Bunlar nefis, şeytan, akıl, bilim, fakr ve tevhidir. Eserde insan ruhunun kamilliğe yetmek yolları gösterilir. Baba ve oğullarının konuşması 22 makalede yazılmıştır. Makaleler de ayrı-ayrı hikayelerden ibarətdir.

“İlahiname”de verilen hikayetleri içeriğine göre aşağıdaki bölümlere ayırabiliriz: “Tezkiretul-evliya” eseri ile örtüşen hikayeler, Kuran kıssaları vedini içerikli hikayeler, Toplumsal-tarihsel içerikli hikâyeler (Başlıca olarak Sultan Mahmud, Sultan Sencer ve Sultan Melikşahla ilgili), “Şehname”, “Bahtiyarname”, “Mərzbanname”, “Sindibadname”, “Binbir Gece”nin etkisi altında yazılan hikayeler. (Bijen ve Ekvan Dev Destanı, Keyhüsrev’in camı, Rüstem, Söhrab ve Dereşşe Kaviyan, Yezdigerdin Destanı, Hune-Siyavuş, Rüstem ve İsfendiyar destanı, Efrasiyab vs.). Diğer içeriğe sahip hikayeler

* Araştırmacı, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Doğu Bilimleri Enstitüsü, E-posta: aygunalizade@yahoo.com

Aygün Alizade

(Buraya hayvanlar, ağaçlar, gezegenler vb. dilinden nakledilen hikayeler aittir),
Şairler hakkında hikayeler. (Mehseti, Fahrettin Gorqani ve Keebin kızı Rabia)

Tüm söylenenlere dayanarak diyebiliriz ki, Ferideddin Attar'ın "İlahiname"
eseri ilginç olaylar dizisi, derin ve anlamlı içeriği ile çok ilginç eserlerden biridir
ve çok geniş konuları kapsayan bu eserin araştırılması tasavvuf edebiyatının
özelliklerini anlamak açısından çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: Ferideddin Attar, İlahiname, makale, hikaye, olaylar
dizisi, mazmun

Shape and Content Features of Farid-al-din Attar's “İlahinameh”

Abstract

The article has been dedicated to the research of shape and content features of Farid-al-Din Attar's “İlahinameh”. Plot line of this work consists of a father's dialogue with his six sons, each of which asks from his father something. The first son asks him the daughter of the king of nymphs. The second one asks sorcery and witchcraft. The third son desires the basin of wisdom, while the fourth son strives for the water of internal life. The fifth son desires to have the ring of Suleyman and finally, the sixth son wants to possess the knowledge of chemistry. In “İlahinameh”, the father represents the spirit and the sons are the means that cause spirit perfection – desire, Satan, wisdom, knowledge, poverty and divine unity. The plot line of “İlahinameh” presents the way of spirit perfection stage by stage. The dialogue of the father with his sons has been presented in 22 articles, every of which consist of different stories. Besides, content relation between all stories of each article has been observed. The stories also have plot lines of their own and are divided as below in accordance with their contents:

Stories similar to “Tazkirat-al-Awliyah”; Koranic and religious stories; Stories with social and historical content (Generally, about Sultan Mahmud, Sataln Sanjar and Malikshah); Stories written under the influence of “Shahnameh”, “Bakhtiyarnameh”, “Marzbannameh”, “Sindibadnameh” and “One Thousand and One Nights” (the epos of Bijan and Akvan, the basin of Keykhosrov, Rostam, Sohrab and Derafhshe Kaviyan, the epos of Yezdegird, Khune-Siyavush, the epos of Rostam and Isfandiyar, Afrasiyab and etc.); Stories with other kinds of content (retold by animals, trees, planets and etc.); Stories about poets (Mahsati Ganjavi, Fakhr-ad-Din Gorgani and Rabia bint Kaab). Taking into consideration all mentioned above, it can be assumed that Farid-al-Din Attar’s “Ilahinameh” is a very interesting literary work with its plot line and meaningful content and research of this work has a great importance for understanding the features of the Gnostic and literature.

Keywords: Farid-al-Din Attar, Ilahinameh, article, story, plot, content

Giriş

Ferideddin Attar sanatında kendine özgü eserlerinden biri de "İlahinamə"dir. Bu mesnevi 6511 beyitden oluşuyor ve eruzun hezeci-müseddesi-mahzuf behrinde yazılmıştır.¹ "Kitabın sonu" nda eserin İlahinamesinde adlı kısmında okuyoruz:

بنامت باب نامہ باز کردم
دهانرا در بالغت برگشادم
زہادم این نہایت نامہ در پیش
اگر خوش گوی کردم گوی بدم
الہی نامہ نام این نہادم

الہی، نامہ را آغاز کردم
زبان را در فصاحت راہ دادم
نوکل بر خدا تکفیری بر خویش
دل حاضر بتحریرش سپردم
در گنج عبارت برگشادم

İlahi, yazıya ben başladım, Adıyla yazının faslını açtım
Belagatta yolu verdim dile Belagatla açtım ağzımı böyle
Allaha tevekkül və kendimde taksir Eserin sonunu önüme koydum
Gönlümü yazıya hazır ettim Eğer iyi söylediysem, topu çeldim
İbareler hazinesinin kapısını açtım Bunun adını İlahiname koydum.²

"İlahiname" eserinin "Der ağaze-Elahiname" adlı bölümünde Ferideddin Attar Allah'a münacat ediyor. Her birkaç beyit'ten bir İlahi, Hüdaya, Hüdavend başvuruları ile Allah'a dua ediyor.

Ayrıca, Attar'ın diğer eserlerinde "İlahiname" ile ilgili yazdığı beyitlere dikkat etmek yerinde olacaktır. Ferideddin Attar "Hüsrevname" eserinde yazıyor:

مصنبت نامہ کانوہ جہانہ بیت
الہی نامہ کاسرار عیانہ بیت
بداروخازہ کردم ہر دو آغاز
چگویم زود رستم زین و آن باز

Musibetname dünya gamıdır
İlahiname gizli sırlardır.
Eczanede her ikisin başladım ben
Bundan da, ondan da tez bitirdim ben.¹

Attar "Mazhar" eserinde "İlahiname" hakkında bu beyitleri yazmıştır:

بدان خود را و خسرو دان تو معنا

¹ Frusanfar Badayyat, Şeyh Farid Al-Din Atar Nishaburi, Etkilerinin Açıklanması, Eleştirisi ve Analizi, Tahran, 1374, s. 95.

² Nishaburri Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Helmut Zaiter tarafından düzeltilmiş ve sunuldu, Enthasar Tos, 1367, s.391.

¹ <http://ganjoor.net/>

Aygün Alizade

Kendini tanı ve manayı şah bil
İlahiname söyledi bu muammayı (<http://ganjoor.net/>)
"Mazharul-acayıp" eserinde yazıyor:

الهی زامه گنست این مع یم

Eğer İlahinamāye dikkatle bakarsan,
Vahdet camını kuşkusuz tadarsın.²

گر الهی زامه را گئری بگوش
جام وحدت را کنی بی شبده نوش

"Oştorname" eserinde "İlahiname" hakkında okuyoruz:

گر الهی زامه، در چنگت نند

از وجود خویشین زنگت نند

Eğer "İlahiname" eline geçerse,

Kendi varlığından utanırsın.³

Attarın kendisinin yazdıklarından böyle bir sonuca varıyoruz ki, o "İlahiname" eserini henüz eczanede çalışırken yazmıştır. Yani onun dervişlerin yolunu seçmesi o dönemde henüz yaşanmamıştır. "İlahiname" düğümleri açan bir eserdir. Vahdetin sırları "İlahiname" eserinde açılmıştır. "İlahiname" eseri insanın ayıplarını kendisine gösteren bir eserdir.

"İlahiname" olaylar dizisi

"İlahiname" eserin çok ilginç olaylar dizisi ve yapısı vardır. İlk bakışta farklı içerikli hikayeler yığını etkisi bağışlayan bu eserin çok dolgun ve bağlantılı bir olaylar dizisine sahip olduğu ortaya çıkıyor. Eserin basit hatları şöyledir: Bir halifenin altı oğlu vardır ve bunların her biri babasına soru sorar. Baba ve çocuklar arasında diyalog temelinde kurulan olaylar dizisi eserin görünen tarafını oluşturuyor. Ama eserin asıl muhteiyatı onun batınında gizlenmiştir. Baba ve altı çocuğun sayısı birlikte yedi kişi ediyor. Bu yedi rakamı Attar yaratıcılığına çok yakın olan bir rakamdır. Onun "Mantık-uttayr" eserindeki yedi aşk vadisi buna bariz bir örnektir. Gördüğümüz gibi, Attar bu eserde de yedi rakamının

² <http://ganjoor.net/> (Eişim: 20/10/2016).

³ <http://ganjoor.net/>(Eişim: 20/10/2016).

Aygün Alizade

kutsallığından yaz geçmemiş ve eserin kahramanlarını yedi kişi olarak tercih etmiştir. Baba ve oğulları bu eserde ruh ve ona etki eden nefis, şeytan, akıl, bilim, fakr ve tevhiddir. Bu sonuca varmamızın nedeniyse Attar'ın kendisinin kitabın başlangıcında yazdığı beyitlerdir. "Kitabın başlangıcı"nda on beş beyitte ruhu tanımladıktan sonra bu beyitler yazılmıştır:

که اندر نین خود هر یک جهانیزیت
یکی شیطان و در موهوم رایش
یکی علمست و معلومات جوید
یکی نوحید و کل یک ذات خواهد.
حضور جاودان آنگاه یابید

پسر هر یک ترا صاحب قرانیزیت
یکی نفسست و در محسوس جایش
یکی عقلت و معقولات گوید
یکی فقرست و معدومات خواهد
چو این هر شش بفرمان راه یابید

Senin herbir oğlun muzaffer padişahdır

Herbiri kendi fenninde bir cahandır

Biri nefisdir ve hislerdedir yeri

Biri şeytandır ve hayeledir fikri

Biri akıldır ve akıllı sözler söyler

Biri ilimdir ve bilgi arayışındadır

Biri fakrdır və yokluk ister

Bir tevhiddir ve bütün bir zat ister.

Bunların altısı da fermana yol bulsalır

Ebedi huzuru o vakit bulurlar.⁶

İranlı bilim adamı Abdülhüseyin Zerrinkub eserin olaylar dizisi hakkında şöyle yazıyor: "İçerik ve sonuca ek olarak, bu mesnevinin sunum tarzı ve metni de

⁶ Nishaburri Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Der:Helmut Zaiter, Enthasar ,Tos, 1367, s.29.

Aygün Alizade

takdire şayandır." Şeyh Attar'ın bu eserinin temelini oluşturan babanın kendi altı oğlu ile diyalogu elbette, yaygın konulardandır ve doğunun eski masal ve mecazlarında da kökleri vardır. Sindibadname destanında padişahın kendi yedi veziri ile diyalogu bu konunun eski örneklerindedir. Merzbannamenin ikinci babında Melik Nikbahtın ölüm ayağında çocuklarına verdiği vasiyetlerin Attar'ın kitabının bu metni ile alakasız olması mümkün değildir. Özellikle, Merzbannamede de Attar'ın eserindeki gibi görüşmeler haşiyeli masalların eşliğinde sunuluyor ve "İlahiname"de hikayelerin sembollerini anlatan baba Melik Nikbaht gibi ve oğullar, özellikle de büyük oğul bu bahis ve dialoglara katılıyorlar".⁷

Bu görüşmelerde büyük oğul periler şahının kızını, ikinci oğul sihir ve büyü, üçüncü oğul came-cem, dördüncü oğul dirilik suyu, beşinci oğul Süleyman'ın yüzüğüne, altıncı oğulsa kimyaya ulaşabilmek isteğindedir. Herbiri kendi seviyelerinde ataları ile sohbet ediyor ve babalarının dediklerine kulak veriyorlar. Babanın deyimiyle, periler şahının kızına vurulmak nefise düşkünlük, came-cem istemek herşeyle ilgilenme, sihir ve büyü isteklerin esiri olma, dirilik suyuna gönül kaptırmak bitip-tükenmek bilmeyen arzular ve dünya yaşamına bağlılık, Süleyman'ın yüzüğünü istemek kudret sahibi olma, kimyayı benimsemek isteği ise hırstan ileri kaynaklanıyor. Babanın söylediklerinden anlaşılıyor ki, tüm bunlar dünyaya bağlılıktan kaynaklanan isteklerdir. Attar'ın kahramanı ise hiç de bu isteklerle dünyaya bağlanmamalı ve özgür kuşlar gibi pervaz etmelidir.

عجب مرغی نمی‌دلم که چه چوژی

که از اثبات وزنی ما بیروزی چو

زه در آسمان نه در زمینی

کجایی، نزد رب العالمین

Acep kuşsun, bilmem ki nicesin

Bizim tasdik ve inkarımız dışındasın

Çünkü ne göktesin, ne de yerdesin

⁷ Zarine Koub Abd el-Hussain, Ba Karwan Hela, Tahran, 1374, s.210.

Aygün Alizade

Nerdesin, Rabbul-Aleminin yanındasın.⁸

Altı oğul

Birinci oğul – nefis – periler şahının kızı –nefsi mutmainne

İkinci oğul – şeytan – sihir ve büyü – iman

Üçüncü oğul – akıl – came-cem- külli akıl

Dördüncü oğul – ilim – dirilik suyu – hakiki ilim

Beşinci oğul – fakr – Süleymanın yüzüğü – kanaat

Altıncı oğul – tevhid – kimya – marifet

Babanın çocuklarına verdiği cevaplar kitabın 22 makalesini oluşturmaktadır. Kitapta makalelerin dağılımı öyle yapılmıştır ki, iki makaleden oluşan dördüncü oğula cevaptan başka kalan beş oğulun makaleleri dörder makaleden oluşmaktadır. Her bir makale de sırayla ayrı ayrı hikayelerden oluşturulmuştur. Ata (ruh) çocuklarına öğüt verdikçe kendisi de kamilleşiyor ve tevhit makamına yükseliyor. "İlahiname" eserinde ruhun gelişimini şöyle gösterebiliriz: Nefis, şeytan, akıl, bilim, fakr, tevhid. İnsanın ruhu rezil nefisten tevhit makamına ulaşan kamil insana kadar gelişir.

"İlahiname"nin her makalesi oğulun isteği ve babanın cevabı ile başlar. Bundan sonra dördüncü makaleye kadar hikayeler verilir. Dördüncü makale oğulun isteğinin ne olduğu hakkında soruyu ve babanın cevabını bildiren hikayelerle devam ediyor. Burada dördüncü oğulda biraz istisna vardır. Çünkü belirttiğimiz gibi dördüncü oğulla babanın sohbeti iki makaleden oluşmaktadır. Bu nedenle, on üçüncü makalede dördüncü oğulun arzusu bildiriliyor, on dördüncü makalede ise "abi-hayat" dirilik suyunun ne olduğu meselesi açıklanıyor.

"İlahiname" eserinin kısa içeriği:

Eser dönemin mesnevilerine özgü olan geleneksel yöntemle başlar. Allah'a hamd (hamdele), Peygambere (s) nat (salve.), onun yükselişi yazıldıktan sonra bir hikaye verilir. Daha sonra dört halifenin faziletleri kaydedilir.

“İlahiname” eserinin kısa içeriği:

Bir halifenin dünya bilimleri ve fenlerini iyi bilen altı oğlu varmış. Halife oğullarını çağırıp oturtur ve kalplerinden geçen arzuları sorar. Birinci oğul der ki, duydum ki, periler şahının çok güzel bir kızı varmış. Onun vüsalına yetmeği umuyorum. Eğer bu isteğime ulaşmaz isem, deliririm. Babası onu bu şehvet

⁸ Nishaburri Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Der:Helmut Zaiter Enthasar Tos, 1367, s.28.

Aygün Alizade

düşkünlüğüne göre azarlayarak ona der: şehvet dolu insanlar kendi varlıklarını nakit olarak bir fayda elde etmeden harcarlar. Erkek o kimsedir ki, kadına yönelik şehvetten bile uzak dursun. Erkek olsa bile, nefsanî şehvetin esiri olana kadın denir. Burada halife insanın ruhu, oğullar ise onun çeşitli halleridir. Nefis olan birinci oğul duygularına kapanarak şehvet ve isteklerinin peşinden gidiyor. Kitabın dört makalesi şehvetin zararı, onun faydası, perinin anlamı, periler şahının kızından maksadın beyanı, baba ve oğulun tartışmasına ayrılmıştır. Attar halifenin dilinden sufilerin erkek ve kadın hakkındaki bakışını sunuyor.

İkinci makale oğulun şehvetin insan neslinin devamı için zarureti hakkındaki delilleriyle başlar. Babanın cevabından malum oluyor ki, onun amacı şehvetin tam şekilde ortadan kaldırılması değil. Ama oğlunun periler şahının kızını istemesi onun şehvetin esiri olmasına delalet eder. Çünkü o babasından dünyada olan güzellerden birini istemek yerine periler şahının kızını istiyor. Sonra ise anlak nefsanî şehvet yerine kalıcı olan lezzetlere kavuşmak tavsiye edilir.

Üçüncü makale de ikinci makalede konulan sorunun devamı olarak yazılmıştır. Neslin devam etmesi için ve babanın adının çocuğu ile kaldığına göre, oğulun evlenmesi gerekmektedir. Baba onun cevabında diyor ki, evlatiyidir, ama kademi sulukta muhkem olmuş salık için değil. Çünkü onu yolda çok belalar bekler. Böyle bir kimse İsmail'i sunağa götüren, Allah'ın fermanına baş eğen İbrahim milletinin takipçisi olmalıdır. Sonra bu meselenin isbatı adına bir kaç daha hikaye verilmiştir.

Dördüncü makalede oğul kendi isteğinden el çekerek kadın ve çocuğun zararlı olduğu hakkında babanın delillerine teslim olur. Bu yüzden babasından ona periler Prensesini tanıtmalarını ister. Babanın konuştuğu hikâyeden de anlaşılıyor ki, periler prensesi nefistir.

Beşinci makale Attar'ın şeytan adlandırdığı ikinci oğulun sohbeti ile başlar. Dört makalede baba ve oğul arasında soru-cevap devam ediyor. Bu oğul sihir ve sihirbazlık istiyor ve kendi amacına ulaşmak için babasından ona sihiröğretmesini rica eder. Babaya göre kalp mülkünde istek devinin galibiyetiyle bu arzunun ortaya çıkması mümkün olmuştur. İnsan hayali arzulara yüz tuttuğuna göre düzgün görüşten uzaklaşır, imkansız olanı mümkün libasında cilvelendirir. Babaya göre oğulda böyle bir arzunun varoluşunun sebebi Allah'tan bihaber olmasıdır.

Altıncı makalede oğul babasından isteklerin ardından gitmenin zararlı olduğunu kabul etse de diyor: İstekler zararlı olsa da, insanlar onu beğenir. Bu yüzden de azıcık amaca ulaşmak için sihir öğrenmek zarar vermez. Babaysa fikri sihrin doğru olmadığına yöneltmek bildirir ki, sihirbazlar mutsuzluk içinde ve kötü durumda yaşar. Bu işin ilk ve maharetli ustaları olan Harut ve Marut Babil

Aygün Alizade

kuyusunda başaşağı asılmış, su yanlarında olmasına rağmen susuzluktan ölmüşlerdir.

Yedinci makalenin başından belli oluyor ki, oğul gerçek aşk ve sevgi hakkında babanın sözlerini kabul etse de, aşkın makamının en yüksek zirvede olduğu ve herkesin elinin ona yetmediği kanısındadır. Bu yüzden de bu yüksek makama, yavaş yavaş ulaşılır, bir-iki günde bu uzun yolu kat etmek mümkün değildir. Eğer sihirbazlık isteği onun yüreğinde kök salmışsa, bu istekten elçekmek onun için mümkün olmayacaktır. Baba oğlunun söylediği sözleri reddeder ve isteğin üstün olması konusunda tenkit eder. İşler bizim arzumuza uygun olsa mı iyidir, yoksa hayrımıza olsa mı? Açıktır ki, baba işlerin hayrımıza uygun olmasını vurgulamaktadır. İleri görüşlü akıllı kişi, Allah'ın bizim için beğendiğini seçiyor ve biz buna layığız. Aksi takdirde bizim istediğimiz yokluğumuzla sonuçlanabilir ve biz kendi zararımızı menfaat kıyafetinde görebiliriz.

Sekizinci makalede oğul hayrın arzudan önce olduğunu, vakti ganimet bilme, gam çekmeme, gerçek aşka yönelme hakkında olan babasının sözlerinden etkilenir ve sihir talebinden el çeker. Bu yüzden de babasından sihrin gerçeğini açmasını ister. Baba da şeytan hakkında bir hikaye ile sihrin hakikatinin şeytan olduğunu bildirir.

Dokuzuncu makale akıl olan üçüncü çocuğun sorusu ile başlar. O babasına diyor: Came-cem duymuş ki, o zaman her şeyi görmek ve tüm sırlardan haberdar olmak mümkündür. Eğer ben came-ceme ulaşırsam, tüm dünya sırlarını bilip çok akıllı olurum. Baba oğlunun sorusundan anlıyor ki, o ilim makamı sahibi olmak için araca ulaşmak istiyor. Üstün olmak isteği onu dünya sırlarını bilmeye teşvik etmiştir, aslında o ise bilgi ve marifet arayışında değil. Bu nedenle, baba oğlunu bu amacına göre azarlar ve der ki, Cemşid kendisi camdan ne elde etti ki? Onu testereyle ikiye böldüler. İnsanı kuyuya düşüren zelil eden makamı istemek haramdır.

Onuncu makalede oğul makamın güzel olduğuna dair delil getiriyor ve diyor ki, bütün insanlar makam arzusundadırlar, kimse makam ve servet sevgisini kendisinden uzaklaştırmaz. İkincisi, izzet ve zillet, devlet ve fakirlik arasındaki fark gülşenle haraber arasındaki fark gibidir. Hiçbir akıllı izzetden vazgeçipzillere razı olmaz, ya da gülşeni bırakıp dar hamam ocağı ile tatmin olmaz. Sadece hayvan bunun farkını anlamaz, bütün insanlar başıucalık ve yükseklik ister.

Baba oğlunun dediklerini reddeder. Öyle ki, o izzeti hakka itaatte görür, izzetle makam sevgisi arasında fark koyar. Çünkü izzet beğenilen, makam sevgisi ise yerilen ameldir. Şeriatta beğenilmeyenin tedavisi zordur. Makam sevgisiyse ilacı zor olan hastalıktır.

Aygün Alizade

On birinci madde baba ve oğulun makam sevgisi hakkında bahsinin devamıdır. Oğul babasına der ki, eğer orta had korunursa, neden makam sevgisi beğenilmesin ki? Azıcık kazanılmış makam salike nasıl zarar verebilir?

Baba diyor ki, makam istemek az olsa bile ziyanı vardır. Çünkü bu dolambaçlı ve zor yolda haktan başka görünen her şey salikin gözü önünde kalın bir perde çeker. Yani, makam saliki Allaha yakınlıktan uzaklaştırır.

On ikinci makaleden şöyle anlaşılıyor ki, oğul babanın getirdiği delillerden tatmin olur ve makamı sevmenin zararını anlar. Bu yüzden de babasına camecemin gerçeğini sorar. Baba da bunun anlamını bir hikaye aracılığıyla anlatır.

On üçüncü makale şeyhin dediğine göre ilim olan dördüncü oğulun sorusuyla başlıyor. O babasından dirilik suyu ister ve kendi sevkini arz eder.

Babası der ki, dirilik suyu ve sonsuz yaşam arzudur. Eğer uzun uzun arzular üstün gelmezse, sonsuz yaşam isteği yakandan düşmez. Eğer sadakat nuru canına saçılıydı, arzuları kendine itaatkar ederdin.

On dördüncü makaleden görüldüğü üzere, dördüncü oğul diğerlerinden daha çabuk ikna oluyor ve bu yüzden de babanın cevabını kabul ediyor ki, abi-hayati istemek yararlı değil ve ölümden kurtarmıyor. O babasına abi-hayatın izahını sorar, o da bir hikaye aracılığıyla abi-hayati anlatır.

On beşinci makalede beşinci oğul babasından Süleyman'ın yüzüğünü ister. Süleyman bu yüzük aracılığıyla peri ve devleri kendine tabi etmiş, rüzgara hakim olmuş, karıncalar ve kuşların dilini bilmiştir.

Baba cevap verir ki, mülk ve saltanat kalıcı değil, kalıcı olmayanın peşinden ise gidilmez. Sonra Rüstem ve Söhrab, Derəfşe-Kaviyan gibi "Şehname" destânlarına başvurarak zahiri krallığı eleştirir. Gerçekte insan mana mülkünü istemelidir, çünkü o hep sabittir.

On altıncı makalede oğul deliller getirir ki, bütün insanlar şahların katında toplanır, şahdan rızık talep ederler. Bu yolla oğul, insanların şahların sarayına olan ihtiyacını beyan etmekle kendi isteğinin doğruluğunu bildirir. Baba cevap verir ki, daha ne kadar fani dünyanın peşinden gideceksin ve neden bu fani mülkte insanların günahını boynuna alıyorsun. Aslında baba demek istiyor ki, insanlara dikkat etme ömrün zayi olmasına neden olur ve hiçbir faydası dayoktur. Özellikle, insanın yükü ne kadar hafif olursa, ölümü daha kolay olur. Mülk ve padişahlığın aradan kalkması göz önünde olduğu için onu istemek de akılsızlıktır.

On yedinci makale?

On sekizinci makalenin başlangıcında oğul babanın öğütlerini kabul eder ve anlar ki, dünyevi mülk ve izzet kalıcı değildir. Bu yüzden de Süleyman'ın yüzüğünü istemekten vaz geçer ve babasına onun sırrını sorar. Babası da onu bin bir geceden ibaret olan destanla anlatır. Hikayeden belli olduğu üzere, Süleyman'ın yüzüğü tasarruf demektir.

Aygün Alizade

On dokuzuncu makale, Attar'ın dediğine göre, muvehhid olan altıncı oğlun sorusu ile başlar ve o babasından kimya ilmini ister. Çünkü kimyayı bilmekle zengin olur, fakirleri zengin eder ve dünyayı asayişle doldurur. Babası bildirir ki, bu arzu hırstan kaynaklanmaktadır. Dünyaya hırs seni kimya isteğine sevk etmiştir. Hırstan sakınmak gerekir, çünkü sonu toprak ve ebedi zillettir.

Yirminci makalede oğul fakirliği yeriıyor. "Fakirlikten küfür doğar" hadisinden aldığı sonuç odur ki, dünya malı insanı dinde kuvvetli eder. Babaysa cevap verir ki, dinle dünya beraber olamaz ve Allah bunun her ikisini bir kişiye vermez.

Yirmi birinci makalede oğul deliller getirir ki, kimya isteği din ve dünyaya sahip olmaktan kaynaklanmaktadır. Din ve dünyaya sahip olmak ise ezeli sevgiliye ulaşmanın sebebidir. Burada yirminci makalenin aksine der ki, din ve dünya zaten istenilen şeyler değildir, asıl amaç gerçeğe ulaşmaktır. Buna göre baba cevap verir ki, bu fikir gerçeğe uygun değildir. Çünkü din ve dünyaya bağlılık mecazi aşıkların özelliğidir. Gerçek aşık ise daim üç durumda olur: gözyaşı, ateş ve kan. Yüzünde göz yaşı, yüreğinde ateş ve ciğerinde kan. Eğer böyle olmazsa, sevgilinin dergahına gelemmez.

Yirmi ikinci makalenin başlangıcında belli olduğu üzere, oğul babasının dediklerinden tatmin olur ve anlar ki, zenginlik kazanmak için kimya istenmez. Bu yüzden babasına kimyanın gerçeğini sorar ve babası da bir hikaye aracılığıyla kimyanın gerçeğini ona anlatır. Anlaşılmaktadır ki, kimyadan amaç marifettir. Kitabın sonu de hikayelerle bitiyor ve burada on dört hikaye verilmiştir. (Attar 1367)

"İlahiname" eserinde Attar'ın belirlediği formül:

İnsanın ruhu o zaman kamil hale gelir ki, nefsi marifet makamına ulaşmış olsun. Şair bu formülün ispat edilmesi için eserde çok hikayeler vererek bildiriyor ki, bunların her biri konulan meselenin izahı için tasarlanmıştır. Burada "İlahiname"nin tüm hikayelerini yorumlamak mümkün olmadığından, sadece bir makalenin hikayeleri arasındaki ilişkiyi göstermekle yetineceğiz. Örneğin, dokuzuncu makalenin hikayeler serisine dikkat edelim:

Bir gün Sultan Mahmud ordusu ile geçtiği zaman yolda bir ihtiyar kadın görür. Kadın yolda durmuş, şikayet mektubunu asasının başına bağlayıp adalet istiyor. Mahmud ona dikkat etmeden hızla geçer. Gece rüyada görür ki, bir kuyuya düşmüş ve kimse onun elinden tutmuyor. Birden adalet isteyen kadın peyda olup asasını kuyuya atarak diyor: Bu Asaya tutun. Mahmud el atıp bu asaya tutunur ve kuyudan çıkar.

Ertesi gün Sultan Mahmud tahtına oturduğunda o kadın asası ile adalet istemek için acele ediyor. Sultan yerinden zıplayıp kadını kendi yanında oturtur ve ordusuna şöyle der: Eğer dün gece bu kadın olmasaydı, beni kuyudan kurtaran olmayacaktı. O beni asası ile kuyudan çıkarttı, siz de onun asasına el vurun.

Aygün Alizade

Askerler her yandan hücum edip asaya dokunur. Sultan der: Ey kadın, sen böyle bir zayıflıkla nasıl bu ağırlıkta yükü çekebiliyorsun? Kadın der: Sultanı kuyudan çeken bu orduyu da çekebilir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi hikayeler arasındaki ilişki çeşitli yöntemlerle oluşturulur. Anlam bakımından ilişki yaranmadığı zaman, önceki hikâyede geçen bir kelime ikinci hikâyede de kullanılır. İkinci hikâyede okuyoruz:

Behlül eline sopa alıp ölümlerin kabrine o kadar vurdu ki, sopa kırıldı. Dediler: Ölümlerin ne suçu vardır ki, kabirlerine sopayla vuruyorsun? Dedi: Onlar yalancı topluluktaki, mal ve mülk iddiası ediyorlardı. Birisi diyordu: benim sarayım ve dükkanım, diğeri diyordu: benim bağım-bahçem. Gerçek sahibin Allah olduğundan habersizdiler. Bu mülk ve mal bizim elimizde geçicidir. Bundan sonra insanları dünyayı terk etmeye davet ediyor ve bildiriyor ki, ay yerin gölgesinden kararmıştır. Vay olsun o kimselere ki, yere gark olmuşlardır.

Bu siyahlığın çaresi yoktur, çünkü hırs ve nefsin isteğine göre bu duruma düşmüşlerdir ve onun zararını göremezler, onunla kendilerini mutlu sayar ve çare aramazlar, üstelik elleriyle çare yolunu kapatırlar.

Sonraki makalede yine ay sözü kullanılıyor ve hem de anlamın devamını görüyoruz. Bir padişah yıldız bilimine iyi vakıftı ve bu bilim aracılığıyla haber almıştı ki, falan ay, gün ve saatte ona bela inecek. İri taşlardan büyük bir kule inşa eder, bu kasra çok bekçi koyar, kendisi de kasrın içine girer. Oturduğu kasırdan dışarı bir pencere açıktır. Korkudan bu pencereyi de kapatır, nihayet nefes alamaz ve kendisinin yaptığı zindanda can verir.

Dördüncü hikâyede bu işin çaresi kendini terk etme, var-devletten vazgeçme olarak gösterilir. Bir büyüğün dilinden nakledilir ki, bir, iki ve üçüncü günün musibeti ağırdır, yedinci güne kadar tedricile hararet azalır. Sekizinci gün herkes kendi işinin peşinden gider ve sabrı seçer. Böyleyse, gelin birinci günü sekizinci gün gibi bilelim, gamı yüreğimizden kenarlaştıralım ve ahiret gamını çekelim. Bu konuda birkaç beyit yazılarak okurlar doğru yola davet edilir.

Attar doğruluk kelimesiyle konuyu değiştiriyor ve yazıyor ki, sufi elif harfi gibi dosdoğru olmalıdır ve bundan sonra tasavvufun tanımını veriyor. Tasavvuftan sonra tevekkül hakkında konuşuyor ve sonraki hikâyede Şakîk-i Belhî'nin tevekkül hakkında dediklerini veriyor. Şakîk-i Belhî Bağdat'ta minbere gitmişti, tevekkül hakkında konuşuyordu ve insanları tevekkülde kuvvetli olmaya çağırıyordu. Diyordu ki: Ben çölde tevekkülle gidiyordum, cebimde sadece bir dirhemim vardı. Haç amellerini yapıp döndüm, bu dirhem hala benimle idi. Bir delikanlı minberin aşağısından kalkıp dedi: Ey şeyh, bu dirhem seninleyken Allah'a nasıl itimat etmiştin? Şakîk titredi, minberden aşağı indi ve dedi ki, hak bu gençtedir. Şakîk-i Belhî'nin tevekkül hakkındaki hikayesi bu beyitle bitiyor: "Ölene kadar onun için bir gömlek perde olmaz".

Aygün Alizade

Bu beytin devamı olarak "Hak'tan beyaz elbise isteyen divanenin hikayesi" gelir. Bir deli Allah'a hitap eder ki, ya Rabb, üzerimde gömleğim yok, senin sabrın olsa da ben sabredemiyorum. Allah'tan hitap gelir ki, beyaz elbiseyi sana kefen olarak veririm. Deli diyor: Bendeni beslemeyin şu ki, iki kez elbise istediğinde canını alır ve öldürürsün. Sonra yine çok ıztıraplardan sonra konuşur ve son beyitte şöyle der: Eğer işin ağlamak, yanıp yakılmak olmazsa, Zülfünden senin üzerine bir gün gölge düşer.

Bundan sonra yukarıdaki beytin devamı olarak "Göz yaşı dökken divanenin hikayesi" gelir. Bir deli ağlıyor, çok göz yaşı döküyordu. Biri ona sordu: neden böyle zar-zar ağlarsın? Dedi ki, belki kalbi benim halime yansın. Dediler: Ama Allah'ın kalbi yok ve hiçbir akıllı bu konuda bir söz dememiştir. Dedi: Bu ne boş sözlerdir ki, söylersiniz? O tüm yüreklere sahip olduğu halde nasıl olur da, kendi kalbi olmasın.

Sıradaki hikaye de kalp konusu vardır: Ebû Bekr Vasiti tımarhaneye gitmişti. Orada bir deliyi zincirlere vurmuşlardı ve o zincirde dans ediyor, çokseviniyordu. Vasiti ona sordu ki, bu zincire sevinmek, bu dans etmek nedendir? Deli dedi: Ey şeyh, ayağım bağlansa da kalbim özgürdür ve bu zincirde değil.

Attar bu hikayede diyor ki, kalp iki dünyanın sığıdığı bir denizdir, âlemi- kebirî âlemi-sağırda gösterir. Ona göre kalbi tanıdıktan sonra arif öyle bir noktaya ulaşır ki, ne isterse, onun için oluşturulur ve onun iradesi hakkın iradesi ile aynı anlamı taşır. Aşk yangısı olan kalbin cehennem yangısından korkusu olmaz. Sonraki hikayede bu mananın yorumunu okuyoruz:

Bağdat pazarında yangın olmuştu. Bir ihtiyar asası ile evine doğru gidiyordu. Nereye gidiyorsun, senin evin de yanmıştır dediler. Dedi ki: Allah benim evimi yakmaz. Alev söndü, çok evler yanmıştı. Ama ihtiyarın evine zarar deymemişti. Dediler ki: Bunu nereden bildin. Dedi ki: Benim yanan kalbim var ve biliyorum ki, Allah adildir, bir insanın hem kalbini hem de evini aynı zamanda yakmaz.

Bundan sonra "Ateş ve yanmışın hikayesi" başlıyor. Taş demire sürtündüğü zaman onlardan kıvılcım çıkıyor. Ateş diyor: Sen kimsin? Diyor: Eski tanışın. Ben parıltılı, sen ise siyah. Bizim aramızda nasıl tanışma olabilir? Taşla demirin tanışlığı o kıvılcım. Müminin kabrine pişmiş tuğla koymazlar. Çünkü ateştepişmiş ve kürede kızarmıştır. Allah ateşte kızarmış şeyi müminin kabrine reva bilmez. Bu da daha kesin ki, mümini cehennem ateşinden uzak tutacak, zayıflığına bağışlayacak.

Ebu Ali Farmadi'den rivayet edilir ki, Allah kıyamet gününde insanın amel defterini ona verir ki, bu yazıyı oku. Bu yazıyı açar, günah ve itaat hakkında hiçbir şey yazılmadığını görür. Der: Ey Allah, bu yazıda bir şey yazılmamıştır ki, ben okuyayım. Allah'tan hitap gelir ki, ben kendi aşklarımın durumunu gizli tutarım, iyilik ve kötülüklerini deftere yazmam. Hak âşklarının durumu böyledir.

Aygün Alizade

Ama aşk aracılığıyla temizlenmeyen kişilerin defterini avucuna koyarlar ki, okusun ve akıllansın. Ama o da Peygamber (s) ihtiramına kurtulur ve günahları bağışlanır.

Bu hikayenin devamı gibi Peygamber'den (s) rivayet edilen bir hadis gelir. Mahşer gününde Allah bir kula der ki, kendi sicilini oku. O deftere bakar, karaltıdan başka bir şey görmez. Der: Ey Allah, cehenneme gidiyorum. Allahder: Defterin arkasına bak. Defterin arkasına bakınca görür ki, tevbeleri ve her suçuna on iyilik yazılmıştır. Der: ya Rabb, ben çok günah ettim. Kiramül-hatibin benim günahlarımı yazmamışlar mı, yoksa yazdılar da sildiler ve kötülüklerin yerine iyilikler mi yazdılar? Şimdi ben senin faziletinle gınahtan fayda alıyorum. Bunun sebebi ise, Allah'ın her kulu ile sırrı vardır, onun açılması kulun yararına değildir. Bu sır kulun aşkıklığıdır ki, Attar da ona çok işaret etmiştir. Her aşık kendi sevgilisinin namusunu düşünür ve onu perdede tutmak ister. İşte bu metlebi Ayaz, Mahmud'a demiştir.

Bundan sonra "Sultan Mahmud ve ordunun düzeni hikayesi" gelir. Ordu toplandığı zaman Ayaz orda değildi. Mahmud bir elçi gönderir ki, Ayaz ordunun toplandığı meydana gelsin. Ayaz elçiye der ki, Mahmud'a de ki, hiç kimse sevgiliyi insanlara sunmaz ve meydana çıkarmaz.⁹

Gördüğümüz gibi 13 hikayeden oluşan dokuzuncu makale "Karı ile Sultan Mahmut'un hikayesi" ile başlar ve "Sultan Mahmud ve ordunun düzeni hikayesi" ile biter. Eğer makaledeki hikayelerden haberimiz olmasaydı, okurlarda böyle bir düşünce oluşurdu ki, bu hikayeler sadece Sultan Mahmud'la bağlı olan öykülerdir. Ama makalenin ilk ve son hikayelerini Sultan Mahmud'la bağlı hikayelerle başlayan şair olaylar dizisinde bir bütünlük yaratmak istemiştir.

Gördüğümüz gibi, Attar'ın "İlahiname" eserinde bir temel olaylar dizisi babanın kendi altı çocuğu ile sohbeti, onun kapsamında da ayrı ayrı makalelerin dizisidir. Bu hikâyelerden her birinin de kendisinin bağımsız bir olaylar dizisi vardır. Hakikatlerde hemen hemen aynı yöntem izlenmiştir. İster büyük olsun, ister küçük, her bir hikayenin kendisinden önceki hikaye anlam veya kelime bağlantısı vardır. Hikayeler iki ana bölüme ayrılabilir. Birinci bölümde hikaye basit dille sunulur, ikinci bölümde ise şairin irfani ve felsefi görüşleri verilir. Diğer bir deyişle, şair hem hikâyeyi, hem de ondan alınan sonucu okurlarına sunuyor. Örneğin aşağıdaki hikâyeye dikkat edelim:

که بگشاده زبان می گفت هلا
به پیش او دوید از نا صبری
و گر دانی چرا تو زنده مازی
که گفتی جان مشائش زتن شد
نیستانی دروده بود در راه

مگر پوشیده چشمی بود در راه
چو نام حق ازو بشنود نوری
بدو گفتا تو او را می چه دانی
بگفت ابن و چزان بی خویشتن شد
در آن شورش بصحرا رنت ناگاه

⁹ Nishaburri Farid al-Din el-Attar,s.28.

Aygün Alizade

که پاره پاره کرد از زخم تن را
بزاری جان او با خون برون شد
همه جایش بخون آغشته دیدند
نوشته بر سر هر زی که هلا
ز نی کتبه شدن در خون غنودن
بی یک یک ذره بحری آنتون شو
ترا آن دوستی باشد مجازی
ز صدق دوستی جازباز باشی

چنان بر نویسمان زد خویشتن را
باخر از نیش از بس که خون شد
نگه کردند و او را کتبه دیدند
ز خون سینه آن کتبه راه
چون باید سماع نی شنودن
چو نام دوست بنوشی چوین شو
نوگر دوستی جان در زبازی
اگر در عشق اهل راز باشی

Gözü bağlı olan gidiyordu yolda
Hakkın adını ondan işitti Nuri
Ona dedi: Sen Onu ne bilesin,
Bunu dedi, öyle bayılıp düştü
İşte o heyecanla yüz tuttu çöle
Sağlığa girdi bu duyguyla
Bedeninden o kadar kan aktı ki,
Baktılar, gördüler onu ölmüş
O ölmüşün sinisinin kanından
Ney neşidesin böyle dinlemek lazım
Dostun adını işittin mi böyle ol
Dost olsan da, geçmezsen canından
Eğer aşkta raz ehli olsan

Dil açıp hep derdi Allah
Sabırsızlıkla kesti onun önünü
Biliyorsan, niyə ölmezsin?
Sanki tenini müştak canı terketdi
Biçilmiş bir sazlık vardı yolunda
Bedeni yaradan oldu parça-parça
Kanla birlikte yitirdi o can
Her yeri onun kanı bürümüş
Her kamışın başında yazılmış Allah
Ney ilə ölüp kana bulanmak lazım
Bir zerre behrle ateşli ol.
Senin o dostluğun olur mecazi
Dostluk sadakatinden cansever
olursun.¹⁰

"Körün Şeyh Nuri (r) ile hikayesi" Nurinin kör ile sohbeti ile başlar ve körün kendini sevgilisi yolunda sazlığa vurup öldürmesi ile biter. Bundan sonra ise Attar Allah'ın dostlarının özelliklerini sayar. Dost dostun yolunda canından geçmiyorsa, onun dostluğu mecazi dostluktur. Aşkta sır ehli olmak gerekir ki, dostluğun sadakatine göre canından geçebilesin.

"İlahiname" eserinde üç düzeyde olaylar dizisi vardır:

1. Eserin temel olaylar dizisi.
2. Makalelerin olaylar dizisi.
3. Hikayelerin olaylar dizisi.

Bir manzum eserde üç düzeyde olaylar dizisi kurmak gerçekten büyük iştir ve böyle bir özelliği Attar'ın diğer eserlerinde de gözlemlemek mümkündür.

Abdülhüseyin Zerrinkub yazıyor: "Attar'ın mesnevileri haşiye şeklindeki kıssa ve hikayelerle doludur ve burası da nettir ki, şair kıssa ve hikaye kalıbına irfani amaçlarının beyanı için çok dikkat ayırmıştır. Bu kıssaların kahramanları da

¹⁰ Nişaburi Farid al-Din el-Attar, el-Hiyamah, Der:Helmut Zaiter, Enthasar Tos, 1367, s.111.

Aygün Alizade

çeşitli katmanlardan oluşur: şah, vezir, cellat, şeyh, sufi, sanatçı, geda, köle vb. Buna göre bu hikayeler hakkında düşünmekle o dönemin toplumsal kesimlerinin durumu hakkında faydalı bilgiler elde edilebilir. Elbette, Attar'ın maneviyata dalması nedeniyle hikayelerden durum hakkında yararlı detaylar elde etmek mümkün olmasa da, yine de onlardan faydalanmak mümkündür".

Sonuç

Ferideddin Attar'ın "İlahiname" adlı eserinde yaklaşık 270 hikaye verilmiştir ki, onlar da içerik çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. En az - 1 hikaye birinci ve yirmi birinci makalelerde, en çok - 24 hikaye ise on dördüncü makalede verilmiştir. Bu hikayelerin incelenmesini kolaylaştırmak amacıyla onlar belirli açılardan tesnif edilebilir. Bu nedenle "İlahiname"de verilen hikayeleri içeriğine göre aşağıdaki bölümlere ayırabiliriz:

1. "Tezkiretul-evliya" eseri ile örtüşen hikayeler
2. Kuran kıssaları ve dini içerikli hikayeler
3. Toplumsal-tarihsel içerikli hikâyeler (Başlıca olarak Sultan Mahmud, Sultan Sencer ve sultan Melikşah'la ilgili)
4. "Şehname", "Bahtiyarname", "Mörzbanname", "Sindibadname", "Binbir Gece"nin etkisi altında yazılan hikayeler. (Bijen ve Ekvan Dev Destanı, Keyhüsrev'in camı, Rüstem, Söhrab ve Dereşşe Kaviyan, Yezdigerd'in Destanı, Hune-Siyavuş, Rüstem ve İsfendiyar destanı, Efrasiyab ve s.).¹¹
5. Diğer içeriğe sahip hikayeler (Burada hayvanlar, ağaçlar, gezegenler vb. dilinden nakledilen hikayeler vardır)
6. Şairler hakkında hikayeler. (Mehesti¹² Fahrettin Gorqani¹³ ve Keebin kızı Rabîa¹⁴)

Tüm söylenenlere dayanarak diyebiliriz ki, Feridettin Attar'ın "İlahiname" adlı eseri ilginç olaylar dizisi, derin ve anlamlı içeriği ile çok ilginç eserlerden biridir ve çok geniş konuları kapsayan bu eserin araştırılması tasavvuf edebiyatının özelliklerini anlamak açısından çok önemlidir

¹¹ Nishaburri Farid al-Din el-Attar,s.232.

¹² Ibid....s. 232.

¹³ Ibid....s.103.

¹⁴ Ibid....s.330.

Aygün Alizade

Seçmiş Kaynaklar

ZARINE K. Abd el-Hussain, 1374, Baqarvan Hela, Tahran.

SAID S.Dia al-Din, 1386, I. Bar Mabani İrfan ve Suf, Tahran.

TANRININ KURBAN EDİLMESİ, 1363, İran Edebiyatı Tarihi (Hald Dom), Tahran.

Fruzanfar Badayyat, 1374,Şeyh Farid Al-Din Atar Nishaburi, Etkilerinin Açıklanması, Eleştirisi ve Analizi, Tahran.

NİŞABURİ FARİD AL-DİN EL-ATTAR, 1367, el-Hiyamah, Der: Helmut Zaiter, Enthasar Tous, Tahran.

<http://ganjoor.net/>